

Research Paper

Kerman under Muzaffarid Rule: A Study Based on the Account of Afzal al-Mulk

Maryam Azizian*

Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Human Sciences, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. E-mail: maryamazizian@um.ac.ir

Received: 2025/06/03 Accepted: 2025/10/02 PP 25-49

Abstract

Travelogues are narrative accounts of empirical observations and critical evaluations by their authors. They are considered significant sources for exploring the identity and economic structures of societies across different historical periods, taking into account various aspects of social life. Afzal al-Mulk's travelogue (Khorasan and Kerman) is an important example, providing a comprehensive account of the cultural traditions, socio-economic structures, geographical features, and historical heritage of Kerman. In 1321 AH (1903, during the reign of Mozaffar al-Din Shah Qajar), Afzal al-Mulk traveled from Mashhad to Kerman and wrote his travelogue. This article aims to examine the socio-economic context of Kerman through the content of this travelogue, using a descriptive-analytical method. The travelogue offers detailed information on road conditions, distances between towns and villages, travel-related difficulties, caravanserais, village populations, local customs and traditions, agricultural products and their prices, occupations, and the number and conditions of the shops in Kerman and its surroundings. Some of the accounts are original and unique.

Keywords: Travelogue, Afzal al-Mulk, Kerman, Qajar period, social and economic conditions, Mozaffar al-Din Shah.

Citation: Azizian, Maryam. (2026). *Kerman under Muzaffarid Rule: A Study Based on the Account of Afzal al-Mulk*. Journal of Historical and Literary Iranology, 1 (1), 25-49.

© The Author(s).

Publisher: Vali-e-Asr University of Rafsanjan.

DOI: <http://doi.org/10.22072/hli.2026.734989>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Numerous travelogues were written during the Qajar period. Qajar-era historiography primarily focused on political conditions and influential figures, while travelogues addressed socio-economic issues.

The Travelogue of Khorasan and Kerman by Gholamhossein Afzal al-Mulk has so far been overlooked. As a meticulous traveler, Afzal al-Mulk provided accounts of features and phenomena such as roads, routes, and villages that no longer exist today. In this travelogue, he discusses certain regions and cities whose specifications cannot be found in other sources. Therefore, introducing and investigating these accounts is of paramount importance, making the present study particularly significant. The title of the travelogue includes two parts. The first part covers the journey to Khorasan, during which the author traveled from Tehran to Mashhad in 1320 AH (1903). The second part was written a year later, in 1321 AH (1904), and is devoted to the route from Mashhad to Kerman and the period the author stayed in Kerman.

Afzal al-Mulk's journey to Kerman was an official mission. When Prince Ali Naghi Mirza Rokn al-Duleh, the former governor of Khorasan, was appointed governor of Kerman, he invited Afzal al-Mulk, who served as an office employee, to Kerman. Afzal al-Mulk chose to travel to Kerman via the Lut Desert route, documenting the journey in detail. This study is the first to focus on the second part of the travelogue. It examines the socio-economic and cultural narratives in this travelogue using a descriptive-analytical approach.

Methodology

This study is the first scholarly examination of the Travelogue of Khorasan and Kerman. As it facilitates understanding of Kerman's social, cultural, and economic history during the Mozafarid period, its examination is essential. It also provides insight into Afzal al-Mulk's perspective and experiences through a descriptive-analytical approach.

Discussion and Conclusion

The study first focuses on the author before providing any description or explanation of the travelogue's content. In the introduction, Afzal al-Mulk identifies himself as a descendant of Karim Khan Zand, the first king of the Zand dynasty. As a literary scholar and historian, he composed poetry in Arabic and Persian, authored

numerous works, and held several official positions.

Afzal al-Mulk began his journey from Mashhad to Kerman. Despite knowing the hardships of the route, he chose to travel through the desert path of Lut to Kerman. One of the most significant topics in the travelogue is the condition of the roads and routes. He recorded the distances and intervals between cities and villages, following the detailed approach of classical Islamic geographers. He also noted the quality of the roads and natural obstacles such as mountains, springs, and rivers. He paid close attention to the prosperity and development of the routes and spoke favorably of those who contributed to their maintenance and improvement. For example, he praised Nir al-Dowleh for his actions: “On Tuesday, the 22nd of Rabi’ al-Awwal, we departed from Torogh toward Sharifabad. In the gorge, one must pass between the mountains. This (route) was previously very difficult to traverse. However, Prince Nir al-Dowleh, the former governor of Khorasan, leveled and paved this route for twenty thousand Tomans, making it as smooth as a city street and adorning it with flowers such as poppies”. In addition to his personal observations, he criticized the absence of a railway, considering it detrimental to Iran’s economy and trade.

In other observations, he focused on the condition of buildings and historical monuments, the most important of which are caravanserais and abanbars (cisterns). He also mentioned the names of the builders of these structures. Notably, in cases where the patrons or builders are unknown, he stated, “I could falsely attribute them to someone, but it is inappropriate and wrong. I prefer to say I do not know rather than resort to falsehood.”

Afzal al-Mulk also provided valuable information about the condition of the cities and villages along his travel route. For example, he gave careful attention to the houses, buildings, population, gardens, and materials used in their construction. Other important information related to social conditions includes the people, their customs and traditions, moral values, notable figures, the relationship between rulers and subjects, the longevity of habitation in the region, education in both urban and rural areas, the introduction of local notables, and the relationship between Kerman’s rulers and prominent figures with the surrounding villages and towns. He also reported on the Gonabadi Sufis without bias.

The economic information about different regions is also highly valuable. It includes agricultural products, workshops, various professions and occupations, and prices of goods. He also considered price fluctuations in agricultural products across different regions, with particular attention to the diversity of agricultural products in Kerman and its surroundings. In addition to infrastructure, Afzal al-

Mulk extended his analysis to the region's economic foundations. He carefully examined small-scale workshops and local industries, notably the carpet-weaving sector, as vital components of the local economy, believing they would indicate the region's civilization and prosperity. He also provided valuable information on the region's revenues and taxes.

Conclusion

The information discussed so far pertains to the first part of the Khorasan and Kerman travelogue, authored by Gholamhossein Afzal al-Mulk. The present study also analyzes the second part of the travelogue. Afzal al-Mulk served as the Mostowfi (Chief Revenue Officer), maintained connections with scholars and intellectuals, and composed poetry in both Arabic and Persian. He was extremely meticulous, carefully documenting all his observations and experiences along the route from Mashhad to Kerman. The information in his travelogue is significant for understanding Iran's social, cultural, and economic history. Among the most important details are conditions of the roads, routes, distances between cities and villages, and natural obstacles along the way. Another significant aspect covered in the travelogue is the description of caravanserais, abanbars (cisterns), their patrons and builders, as well as certain historical monuments, many of which no longer exist. Afzal al-Mulk also provided detailed accounts of the villages and towns along the route from Mashhad to Kerman, including their populations, number of households, and gardens.

Another aspect noted in the travelogue is the social conditions, customs, traditions, morality, and notable figures in different regions. Economic information is also important, providing valuable data for researchers of social and economic history. As Mostowfi (Chief Revenue Officer), Afzal al-Mulk paid close attention to the region's agricultural products, their prices and fluctuations, the people's occupations, the number of shops and their conditions, and the amount of taxes collected in different regions.

Presumably, because Afzal al-Mulk was affiliated with the government administration, he did not address corruption, oppression, or the rule of local chieftains, particularly in Kerman. However, some of his social and economic information is original and unique, and cannot be found in other sources. It is also notable that the information about Kerman and Khorasan was written by an Iranian, offering a perspective different from that of non-native Western travelogue writers. Comparing these perspectives could be the subject of another study.

Funding

This is an independent academic work, conducted without institutional sponsorship.

Authors' Contribution

Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article.

Conflict of Interest

The authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

مقاله پژوهشی

کرمان عصر مظفری به روایت سفرنامه افضل‌الملک

مریم عزیزیان*

استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران، رایانامه: maryamazian@um.ac.ir

دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۳ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۱۰ صص ۲۵-۴۹

چکیده

سفرنامه‌ها دستاورد مشاهدات عینی و ارزیابی نویسدگان آن می‌باشد. از این‌رو، از منابع مهم برای شناسایی هویت و اقتصاد یک جامعه در ادوار مختلف تاریخی محسوب می‌شود. همچنین، از این منظر که به مسائل گوناگون زندگی مردم پرداخته‌اند به مثابه یک منبع مهم تاریخی به شمار می‌روند. در این میان، سفرنامه خراسان و کرمان به قلم افضل‌الملک از این حیث که به جزئیات زندگی از جمله آداب و رسوم مردم، آثار تاریخی، اوضاع جغرافیایی، اقتصادی و... پرداخته، برای شناخت تاریخ اجتماعی و فرهنگی این شهر و ایران در دوره معاصر از اهمیت به‌سزایی برخوردار است. افضل‌الملک در سال ۱۳۲۱ هـ.ق. (دوره زمامداری مظفرالدین شاه)، از مشهد به کرمان سفر کرد و تجربیات خود را از این مسیر و به‌ویژه شهر کرمان در یک سفرنامه گردآورد. نگارنده این سطور قصد دارد با روش توصیفی-تحلیلی به بررسی و مقوله‌بندی داده‌های این سفرنامه با هدف شناخت تاریخ اجتماعی و اقتصادی کرمان و توابع آن در مسیر کرمان به مشهد بپردازد. نتایج این واکاوی نشان می‌دهد که این سفرنامه حاوی اطلاعات و داده‌های اجتماعی، اقتصادی و جغرافیایی ارزشمندی است. از جمله این اطلاعات می‌توان به وضعیت راه‌ها، بعد مسافت و فاصله شهرها و روستاها، کیفیت راه‌ها و موانع طبیعی راه‌ها، توصیف کاروانسراها و بنیان آن، جمعیت و تعداد خانوار هر روستا، آداب و رسوم مردم، اخلاق مردم هر منطقه، محصولات کشاورزی روستاها، قیمت محصولات، حرفه‌ها و شغل‌های مردم، دکان‌ها و تعداد آن‌ها در کرمان و توابع آن اشاره کرد. در این میان، برخی از داده‌ها و اطلاعات این سفرنامه‌نویس بکر، منحصر به فرد و ذی‌قیمت است.

واژه‌های کلیدی: کرمان، سفرنامه، افضل‌الملک، دوره قاجار، اوضاع اجتماعی و اقتصادی، مظفرالدین شاه.

استناد: عزیزیان، مریم (۱۴۰۴). کرمان عصر مظفری به روایت سفرنامه افضل‌الملک، مجله ایران‌شناسی تاریخی و ادبی، ۱(۱)، ۴۹-۲۵.

۱. مقدمه

عهد قاجار را دوره رونق سفرنامه‌نویسی در ایران دانسته‌اند. سفرنامه‌ها در مقایسه با سایر منابع تاریخی، اوضاع فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی بیشتری از دوره معاصر خود را بازتاب می‌دهند. این نوع از متون، از جمله مهم‌ترین منابع تاریخی و مردم‌شناسی به شمار می‌روند که در شناسایی فرهنگ، هویت تاریخی و هویت مذهبی هر ملت نقش به‌سزایی دارند. در این کتاب‌ها، گاه مطالبی به‌ویژه درباره زندگی فرهنگی و اجتماعی جامعه ذکر می‌شود که در سایر منابع تاریخ‌نگارانه یا ادبی یافت نمی‌شود. همچنان که، آنچه امروزه آگاهی پژوهشگران تاریخ معاصر را نسبت به تاریخ فرهنگی و اجتماعی طبقات خواص و عوام جامعه ایران در عصر قاجار افزایش داده، همین سفرنامه‌هاست. درحالی که این میزان شناخت درباره سده‌های ماقبل قاجار به سبب فقدان سفرنامه‌ها وجود ندارد. به عبارت دیگر، از ویژگی‌هایی که اهمیت شناسایی این سفرنامه‌ها را دوچندان می‌کند آن است که عمده متونی که در دوره قاجار به رشته تحریر درآمده، بیشتر به تاریخ سیاسی و زندگی حاکمان و صاحبان قدرت پرداخته‌اند و به زندگی مردم و آداب و رسوم مردم توجه نکرده و یا به شکل محدود بدان اشاره کرده‌اند. این در حالی است که در سفرنامه‌ها به این مسائل اجتماعی پرداخته شده است.

برخی از این سفرنامه‌ها تاکنون مورد توجه پژوهشگران واقع نشده‌اند که از جمله آن‌ها می‌توان به سفرنامه خراسان و کرمان نوشته غلامحسین افضل‌الملک اشاره کرد. بر پایه جستجوهای نگارنده، تاکنون پژوهش و تحقیقی درباره این سفرنامه به‌ویژه در مورد کرمان انجام نگرفته است. این امر، ضرورت تحقیق درباره این کتاب را بیش از پیش روشن می‌سازد. این سفرنامه‌نویس سیاح با دقت موشکافانه از آثاری مانند مسیرها، جاده‌ها، برکه‌ها، روستاها و... سخن گفته که امروزه وجود ندارد و اثری از آن‌ها بر جای نمانده است. همچنان که در این سفرنامه، درباره برخی از مناطق و شهرهایی نگاشته شده که پژوهشگران درباره آن با کمبود داده‌های تاریخی در منابع مواجه هستند؛ لذا لزوم شناخت، آن بیش از پیش بر اهمیت این پژوهش می‌افزاید.

علاوه بر این، عصر مظفرالدین شاه دوره خاص و مهمی از تاریخ ایران به حساب می‌آید. یاولویچ، درباره عصر مظفری آورده است: «ایران از نظر سیاسی، اصول اداره باستانی بر کشور حاکم بود که چیزی جز فرمانروایی مطلق و غیرمحدود پادشاه و اسارت بردگی میلیون‌ها رعیت نبود... والی ایالت در محل مأموریت خود شاه کوچکی محسوب می‌شد و با استبداد مطلق فرمانروایی می‌نمود (یاولویچ، ۱۳۵۷: ۱۲۹). دیدگاه ناظم‌الاسلام کرمانی درباره این عصر این است که: «عمده هیجان و شورش رعایا بیداری ایرانیان را پسران مظفرالدین شاه و سلسله شاهزادگان این طایفه باعث شدند، چه مرحوم مظفرالدین شاه

حکومت ایران را بین پسرهای خود و طایفه قاجاریه تقسیم کرده بود» (ناظم الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴: ۱/۱۰۵). با عنایت به این موارد، احتمالاً مطالعه سفرنامه افضل‌الملک می‌تواند اطلاعاتی در این زمینه به دست دهد. این امر، اهمیت تحقیق حاضر درباره این کتاب را دوچندان می‌کند. همان‌گونه که از عنوان اثر پیداست، کتاب در دو بخش تنظیم شده است. بخش اول مربوط به سفر خراسان است که نویسنده در سال ۱۳۲۰ ه.ق، از تهران به مشهد مسافرت کرده است. بخش دوم سفرنامه مربوط به سال ۱۳۲۱ ه.ق است که یک سال پس از سفر به خراسان نگاشته شده است. این بخش به مسیری اختصاص دارد که این شخص از مشهد به سمت کرمان رفته و مدتی در کرمان رحل اقامت افکنده است.

سفر افضل‌الملک به کرمان به سبب یک ضرورت شغلی انجام شد. آن‌گاه که شاهزاده علی نقی میرزای رکن‌الدوله، فرمانفرمای خراسان به حکومت کرمان منصوب می‌شود. افضل‌الملک نیز، که جزء ابواب جمعی دستگاه ایالتی بود، ناچار به محل حکومتی جدید فراخوانده می‌شود. او تصمیم گرفت از طریق کویر لوت به کرمان مسافرت کند. خوشبختانه، غلامحسین افضل‌الملک جزء به جزء سفر خود را یادداشت و ثبت کرد. با توجه به اهمیت این سفرنامه و نیز، فقدان سابقه پژوهشی درباره این متن، در پژوهش حاضر قصد بر آن است که بخش دوم سفرنامه افضل‌الملک یعنی «کرمان» بررسی و تجزیه و تحلیل شود که نخستین پژوهش در این زمینه خواهد بود. راقم این سطور بر آن است با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، موضوعات اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی سفرنامه افضل‌الملک را در خصوص کرمان و توابع آن در مسیر مشهد-کرمان مقوله‌بندی و تجزیه و تحلیل کند.

۲. پیشینه پژوهش و روش

چنانچه در طرح مسئله اشاره شد، سفرنامه خراسان و کرمان نوشته افضل‌الملک تاکنون مورد عنایت محققان قرار نگرفته است، از این رو، پژوهشی درباره این سفرنامه به‌ویژه در مورد کرمان انجام نگرفته و این مقاله که به روش توصیفی-تحلیلی انجام می‌شود، نخستین تحقیق در این زمینه است. این امر، ضرورت مطالعه درباره این کتاب را بیش از پیش روشن می‌سازد. این پژوهش منجر به شناسایی تاریخ اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی منطقه کرمان در عصر مظفری می‌شود. همچنان‌که، می‌توان با نگرش افضل‌الملک و بازتاب و انعکاس دیدگاه‌های او نیز، آشنا شد. در ابتدا، پیش از توصیف و مقوله‌بندی سفرنامه، نویسنده کتاب معرفی می‌شود.

۳. بحث

۳-۱. نگاهی به زندگی و آثار افضل‌الملک

آن‌گونه که افضل‌الملک خود را در مقدمه سفرنامه کرمان معرفی کرده، از نوادگان کریم خان زند است: «این بنده غلامحسین خان افضل‌الملک، مستوفی دیوان همایون اعلیٰ ابن مرحوم مهدی خان بن علی خان بن ابراهیم خان انور ابن وکیل الرّعیایا کریم خان زند» (افضل‌الملک، بی‌تا: ۱۲۵). همو در خطبه کتاب *افضل‌التواریخ* (جلد سوم تاریخ ایام سلطنت مظفرالدین شاه) می‌نویسد: «غلامحسین افضل‌الملک مستوفی دیوان اعلیٰ است که نسبش به کریم خان زند وکیل الرّعیایا می‌رسد، ابن مهدی بن علی بن ابراهیم متخلص به انور بن کریم» (همان، ۲).

زمانی که رکن‌الدوله، فرمانروای خراسان به حکومت کرمان منصوب می‌شود؛ افضل‌الملک که جزء ابواب جمعی دستگاه رکن‌الدوله بود، نیز باید به کرمان می‌رفت. افضل‌الملک در کتاب خود درباره علت رفتن رکن‌الدوله به کرمان، چنین آورده است:

«در کرمان اغتشاشی فراهم آمد. رعایای آنجا با والی سابق که شاهزاده ظفرالسلطنه^۱ بود سر ناسازگاری داشتند. بتهران شاکی شدند. اولیاء دولت قاهره محض انتظام کرمان و رفع اغتشاش آن سامان چنان صلاح دیدند که ایالت و فرمانفرمائی مملکت کرمان را بشاهزاده رکن‌الدوله واگذار نمایند. تا آنجا را مثل خراسان قرین انتظام درآرد و رعایای آنجا را از عدالت و خوش رفتاری خود آسوده سازد. لهذا برحسب امر دولتی روز هفتم صفر المظفر هزار و سیصد و بیست و دو که ماه دویم بهار بود حاجی غلامرضا خان آصف‌الدوله را بایالت خراسان منصوب و روانه داشتند. و شاهزاده رکن‌الدوله را مقرر داشتند که از تهران بفرمانفرمائی کرمان روانه شوند. لهذا شاهزاده رکن‌الدوله در هشتم صفر از تهران به خراسان تلگرافی کرد، ما را که از اجزاء ایشان بودیم و با حواشی و طفیلی قریب پانصد نفر می‌شدیم به تهران و کرمان احضار کرد. بعضی از اجزاء به تهران رفتند که از آنجا به کرمان روان شوند. بعضی از راه خراسان از منازل بی‌آبادی که اراضی لوت و شن‌زار بود بکرمان روند تا به خدمات آنجا پردازند» (همان، ۱۲۶-۱۲۷).

افضل‌الملک مردی ادیب و فاضل بوده و به عربی و فارسی شعر می‌سروده است که نمونه‌ای از اشعار عربی آن در قسمت اول سفرنامه خراسان ذکر شده است. به‌علاوه وی مورخ هم بوده است، چنان‌که *تاریخ افضل* را در سه مجلد نوشته است که جلد اول جلوس مظفّری نام دارد و مربوط به نخستین سال سلطنت مظفرالدین شاه (سال ۱۳۱۳ ه.ق)؛ جلد دوم، افضل‌التواریخ است که درباره وقایع سال ۱۳۱۴ ه.ق نگارش یافته و جلد سوم آن وقایع سال ۱۳۲۴ ه.ق است که به دستور امین‌السلطان نوشته شده

۱. این شخص احتمالاً خسروخان سردار ظفر (م. ۱۳۱۲ق)، برادر سردار اسعد بختیاری است که در دوره قاجار مدتی فرمان ولایت کرمان را برعهده داشت.

است. افضل‌الملک تألیفات دیگری نیز داشته که عبارتند از: ۱- کراسه المعی یا کراسه اعتمادی که کشکول مانند است. ۲- سفرنامه خراسان و کرمان؛ ۳- سفرنامه قم که در آن از اسناد مستوفیان استفاده کرده است؛ ۴- ترجمه اعلام الناس بما وقع للبرامکه من بنی العباس؛ ۵- قرن السعادتین و ۶- سفرنامه کلاردشت (همان، ۳).

با توجه به شرح مذکور می‌توان گفت که وی، اهل قلم و صاحب فضل بوده است. به علاوه وی مدتی در دستگاه محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، وزیر انطباعات خدمت می‌کرد. البته چون غلامحسین مردی فاضل بوده و خود را از لحاظ اصل و نسب برتر از اعتمادالسلطنه می‌دانسته است، روابط او با مخدومش چندین صمیمانه نبوده است. مهدی بامداد مؤلف کتاب شرح احوال رجال ایران درباره افضل‌الملک می‌نویسد: «افضل‌الملک مستوفی بوده و اکثر منصب کارگزاری و نویسندگی را در دستگاه‌های ایالتی داشته و در سال ۱۳۳۳ ه.ق. نیز پیشکاری حکومت قم با او بوده است و سال وفاتش را نیز ۱۳۴۸ ه.ق. نوشته‌اند» (نک. افضل‌الملک، بی‌تا: ۱-۴). از آثار مهم وی کتاب سفرنامه خراسان و کرمان می‌باشد. او در این کتاب، شرح سفر خود را با دقت بسیاری نگاشته است. از این رو، در ادامه، پس از بیان نظر جغرافی‌دانان اسلامی درباره کرمان، بخش کرمان این سفرنامه را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

۳-۲. نظر جغرافی‌دانان اسلامی درباره کرمان

جغرافی‌دانان قرون متقدم اسلامی در آثار خود به توصیف کرمان پرداخته‌اند که در ادامه نظرات آنان ذکر می‌شود تا سابقه این منطقه جغرافیایی در قرون متقدم و میانه اسلامی روشن شود: ابن فقیه درباره کرمان آورده است:

«کرمان را به نام کرمان بن فلوج، از فرزندان لنتی بن یافث بن نوح، نام کرده‌اند. گویند: یکی از پادشاهان ایران، دسته‌ای از فیلسوفان را گرفت و به زندان خویش کرد و گفت برای آنان چیزی جز نان نبرند. و ایشان همی توانند، نانخورش را، هر روز، خود بگزینند. فیلسوفان ترنج را گزیدند. گفتند زیرا [...] [پادشاه] گفت: اینان حکیمانند و دانایان. پس فرمود تا در کرمان جایشان دهند. کرمان چنان بود که در کمتر از ژرفای پنجاه گز آب نمی‌داد. حکیمان استخراج آب را نقشه‌ی کشیدند، تا آن را روی زمین بر آوردند. سپس درخت کاری کردند، تا همه کرمان از درخت پوشیده شد. مردم آن نقشه را از آنان آموختند» (ابن فقیه، ۱۳۷۹: ۱۹-۲۰). این رسته آورده است:

«و کرمان در طرف راست سیستان برابر «جوزجان» واقع است و شهر بزرگتر کرمان «سیرجان» است و آن شهری است استوار و باشکوه که دلیر آن قهرمان است و شهرها و قلعه‌های آن عبارت است از «بیمند» و «خَنَاب» و «کوهستان» و «کرستان» و «مغون» و «طمسکان» و «سروستان» و «قلعه بم»

و «منوجان» و «نرماشیر». سرزمین کرمان با وسعت و پراهمیت و آب‌های آن اندک است و در شهری که آن را «جیرفت» گویند، خرما درخت بسیار دارد و از آنجا به «سند» می‌روند، از «جیرفت» به «رتق» و «دهقان» و سپس به «بل» و «فهرج» که اهالی آن، «فهره» اش نامند و این آخرین شهر تابع کرمان است» (ابن رسته، ۱۸۹۲م: ۲۸۶).

که این مطلب را یعقوبی نیز ذکر کرده است (یعقوبی، ۱۳۵۶: ۶۲-۶۳).

مقدسی در کتاب احسن التقاسیم، کرمان را این چنین معرفی می‌کند:

«سرزمینی است که در ویژگی‌هایی همچون «فارس» و از چند راه همانند بصره و در چگونگی نزدیک به خراسان است. زیرا که در کرانه دریا است و سردسیر و گرمسیر را، خرما و گردو را، میوه تازه و خشک و شیره آن‌ها را با هم دارد. «جیرفت» در آنجا است که جهانپانش به نمونه یاد کنند، «منوقان»^۱ دارد که مردمان برای دیدارش بار سفر بندند. خرما «خبیص» مرد را بی‌تاب کند. کوه و دشت‌ها دارد. سمقه و شن زار، چارپا و شتر بسیار و ویژگی‌هایی شگفت‌زا دارد. توتیا را در خامه روان سازند همچون اشک، چنانکه در «نرماسیر» گسترده‌تر خواهیم گفت. زیبایی پارچه‌های «بم» زبانزد است. کرمان داد و ستدگاه ثروتمندان خوشگذران است، آب گوارا، هوای معتدل، دیانت و پاکی به حد کمال دارد، زبان مردم فصیح، خردشان، بی‌لغزش است. پس کرمان شهری مرفه است اگر حوادث بگذارد! در کرانه کرم است، مارهای بزرگ دارد ولی نه نگهبان و نه اندرزگری که به مردم بیاموزد» (مقدسی، ۱۳۶۱: ۶۸۰/۲-۶۸۲).

یاقوت حموی کرمان را جزء اقلیم چهارم دانسته و آن را شهری آباد و بزرگ معرفی کرده است (یاقوت حموی، ۱۹۹۵م: ۴۵۴/۴-۴۵۵).

قزوینی در کتاب آثار البلاد و اخبار العباد خود، ولایت کرمان را ولایتی مشهور معرفی کرده که:

«شرقی آن به زمین مکران متصل است و غربی آن به ولایت فارس، شمالش خراسان است و جنوبش به دریای فارس منتهی می‌شود. منسوب است به کرمان بن فارس بن طهمورث. در آن ولایت، از هر نوع میوه و زراعت باشد مانند نخل و نارنج و بادام و گردو. معدن توتیا نیز در آن ولایت است. و برگ او، مانند برگ صبراست، اگر به آتش اندازند نسوزد. و از عجایب دنیا که در کرمان است آن است که در آنجا، زمینی است فی ما بین کرمان و جاریح، سنگی در آنجا پیدا شود که چون به هم زنند ابر در هوا پدید آید و هوا، طوفانی شود و برف و باران آید. و هر که از آن زمین گذرد اجتناب نماید که مبادا سنگی بر سنگ خورد. و اگر کسی سنگ از آنجا بردارد و به هم زند، چندان که به هم می‌زند هوا ابر شده و برف و باران آید و انسان و حیوان هلاک شود. و این امری است مشهور در میان اهل آن ولایت. و معدن زاج ذهبی در کرمان است که به ولایت، از آنجا برند» (قزوینی، ۱۳۷۳: ۳۰۳-۳۰۴).

۱. نام شهری در کرمان که آب‌هوای خوب آن مشهور بوده است.

در ادامه مقاله، به دسته بندی اطلاعات و داده‌های کتاب بخش کرمان از سفرنامه خراسان و کرمان اثر افضل‌الملک می‌پردازیم.

۳-۳. وضعیت راه‌ها و مسیرها

سفر افضل‌الملک از مبدأ مشهد به مقصد کرمان شروع می‌شود. افضل‌الملک به رغم آگاهی از دشواری‌های راه، مسیر سفر به کرمان را از حاشیه بیابان لوت انتخاب می‌کند. از مهم‌ترین مباحثی که وی در سفرنامه خود بدان توجه داشته است، وضعیت راه‌ها می‌باشد و مانند جغرافی‌نگاران کلاسیک اسلامی به بُعد مسافت و فاصله شهرها و روستاها توجه کرده است. همچنین، وی کیفیت راه‌ها و سختی و آسانی مسیر دسترسی به آن‌ها همچون میزان موانع طبیعی راه‌ها را مورد مذاقه قرار داده است. در ادامه به ذکر نمونه‌هایی از این موارد می‌پردازیم.

«از قریه دھوک راهی است که تا شهر طبس چهارده فرسخ مسافت دارد. شب چهارشنبه هشتم از دھوک بطرف «زنادقون» حرکت کردیم. زنادقون در سر هفت فرسخی است و «عرب‌آباد» در سر شش فرسخی است. بعضی در زنادقون منزل می‌کنند و پاره‌ای در عرب‌آباد رحل اقامت می‌اندازند. هر دو جا آباد است» (افضل‌الملک، بی‌تا: ۱۶۱). در جای دیگر می‌نویسد: «از منزل شوره حصار بطرف شهر «تربت حیدری» حرکت کردیم. مسافت راه پنج فرسخ است. باید از گذار سخت صعب‌المسلکی که نزدیک شوره حصار است عبور کرد. و باید بالای کوهی سرسبز رفت و از آنجا سرازیر شد» (همان، ۱۲۹-۱۳۰). راه و مسافت دیگری که وی از آن سخن گفته مربوط به قریه دھوک است: «شب سه‌شنبه هفتم از چاه گنبد بطرف قریه «دھوک» حرکت شد. مسافت راه چهار فرسخ است بعضی راه را کج کرده به «حسن‌آباد» می‌افتند ولی حسن‌آباد چندان آبادی ندارد. برخی دھوک را محل اقامت قرار می‌دهند و در دھوک منزل کردن بهتر است. ما بطرف دھوک راندیم در سر دو فرسخی آب انباری ساخته‌اند که برای کاروانیان آب شیرین دارد. جاده صاف است و در میان کوه‌های دو طرف راه فاصله بسیار است.» (همان، ۱۶۰). «گاهی فاصله کوه‌ها از دو طرف جاده یک فرسخ است و گاهی هم دویست ذرع فاصله دارند» (همان، ۱۵۶).

علاوه بر این، افضل‌الملک، به عوارض طبیعی راه‌ها مثل کوه‌ها و چشمه‌ها و رودخانه توجه کرد. به عنوان نمونه وی قسمتی از سفر در حاشیه لوت را این‌چنین روایت کرده:

«شب جمعه دهم ربیع الآخر از چشمه آب گرم بطرف منزلی که موسوم به «چشمه‌گر» است حرکت کردیم. مسافت راه شش فرسخ سبک است. یک فرسخ اول کویر و اراضی لوط است که وحشت و همّ و غمّ دارد. بعد از آن اراضی شن‌زار است. ثلث دیگر سنگستان است که بین دو سلسله کوه است که از دو طرف امتداد دارد. از اول چشمه آب گرم که حرکت کنی یک فرسخ که میروی بپای تپه نادری می‌رسی که

کنار جاده واقع شده است. در وسط راه طرف راست کوهی تشکیل می‌یابد که رشته آن تا چشمه گز و بالاتر کشیده شده است. در بین راه بفاصله دو آب انبار است که زوار از آنجا آب برمی‌دارند. صبح بچشمه گز رسیدیم که در میان کوه‌های کوچک واقع شده است. چشمه آب باریکی بقدر لوله ابریقی در اینجا جاری است که آب آن شور است. آب شیرین از آب انباری باید برداشت که در اینجا ساخته‌اند و از آب باران پر شده است. در این جا کاروانسرا و خانوار و رعیت به هیچ وجه نیست» (همان، ۱۶۴).

همچنان که این سفرنامه‌نویس، وضعیت آبادی و میزان آبادانی مسیرها را هم، موشکافانه نگرینسته و چنانچه حتی کسی به آباد کردن راه‌ها پرداخته، در اثرش به ذکر آن و به تقدیر از آن اشخاص پرداخته است. به عنوان نمونه وی از نیرالدوله یاد می‌کند: «سه‌شنبه ۲۲ ربیع الاول از طرق بطرف «شریف‌آباد» که چهار فرسخ است حرکت کردیم. در بین تنگه از میان کوه‌ها باید عبور کرد. اینراه سابقاً بسیار صعب المسلك بود. لکن شاهزاده نیرالدوله والی سابق خراسان قریب بیست هزار تومان خرج کرد این راه را بطوری هموار نمود که مثل خیابان در کمال سهولت عبور می‌شود. تمام این راه پر از شقایق و رباحین است» (همان، ۱۲۸). یا در جای دیگر اشاره کرده که «رباط سفید در وسط النک و مرتع بسیار خوبی واقع شده که اطراف آن را کوه‌ها فرو گرفته پشت کاروانسرا سه یا چهار چشمه است که آب از زمین می‌جوشد. در بالا دست چشمه‌ها نهر آبی که دو فرسنگ باشد جاری است. زمین تمام سرسبز است که مرتع خیول است» (همان، ۱۲۹). «از تنگه که خارج شوی راه هموار است. گیاه‌های خوشبو در انکاف روئیده صحرا معطر است. تمام صحرا و کوه‌های اطراف در این موسم که هوا گرم و آخر جوزا است سبز است» (همان، ۱۳۰)؛ «از شوره حصار تا کسکک تمام صحرا و کوه‌ها سبز و خرم است و مرتع خوبی است و آب‌های مختصر از هر طرف جاری است. چشمه‌سارها دیده می‌شود. کسکک از بیلاقات خوب است. آب‌های روان در آن جاری است. سی خانوار دارد» (همان، ۱۳۱). «از میان رودخانه پرآب باصفائی می‌گذشتیم که در اطراف تا یک فرسخی درختان کز روئیده بود و بسی باصفا بود و بعد از گذشتن رودخانه تا یک فرسخ هم در بیابان هموار راندیم که در کنارش بعضی کوه‌های کوچک بود» (همان، ۱۸۶)؛ «در کوه‌های کوچک اینجا کبک بسیار است. در کنار چشمه چند درخت گز روئیده است. در نیم فرسخی چشمه کز در کوه دهی است «علی‌آباد» که آب شیرین دارد. اگر وقتی در آب انباری که در چشمه گز ساخته‌اند» (همان، ۱۶۵).

لازم به ذکر است که افضل‌الملک تنها به نقل مشاهدات خود نپرداخته، بلکه گاهی به نقد و انتقاد از وضعیت راه‌ها در دوره خود یعنی عصر قاجاری پرداخته است و نبود راه آهن در مسیر کرمان را به ضرر اوضاع اقتصادی و تجاری ایران دانسته است چنان که نقل کرده است:

«کاش ما مردم آن زمانی را می‌دیدیم که از این راه خط آهن می‌کشیدند تا مردم از هلاکت و ذلت و زیاد

خرج کردن در مسافرت برهند و از خاک فارس و بندرعباس متاع انگلیس و هند را بکرمان آورده از کرمان بخراسان برند و از خراسان مال التجاره روس را به کرمان و بندرعباس آورند. و اگر یک کمپانی از بندرعباس خط راه آهن را بکرمان بیاورد و از کرمان بخراسان امتداد دهد بسی راحت و آسایش و کثرت نعمت و فواید و دولت و ثروت برای اهل ایران خواهد بود و از برای تجارت انگلیس و روس هم ترقی کلی حاصل خواهد شد» (همان، ۱۷۴).

افضل‌الملک تنها فردی نبود که از وضعیت نامساعد راه‌ها سخن می‌گفت. در مجموع، در دوره قاجار وضعیت راه‌ها مناسب نبود. چنانکه لرد کرزن هم وضعیت بد راه‌های ایران را در کتاب خود به تصویر کشیده است. به عنوان نمونه، چندین بار خاطر نشان کرده که یکی از مشخصات بارز خاور زمین، فقدان همان چیزی است که ما جاده می‌خوانیم. استعمال این واژه به واسطه بی‌مایگی و یا بی‌انصافی لغت‌نامه انگلیسی است که من و دیگران به ناچار، همواره این اصطلاح جاده را درباره چیزی به کار می‌بریم که در واقع کوره‌راه یا اثر پای اسب و قاطر و الاغ بیش نیست (کرزن، ۱۳۸۰: ۶۲۷/۱).

۳-۴. وضعیت بناها و آثار تاریخی

بخشی از سفرنامه افضل‌الملک درباره بناها و آثاری است که مشاهده کرده است، مهم‌ترین آن‌ها کاروانسراها و همچنین آب‌انبارهاست. نکته جالب توجه دیگر آن است که وی به سازنده کاروانسراها یا آب‌انبارها نیز، اشاره می‌کند مانند کاروانسرای شریف‌آباد «را که مرحوم نظام‌الدوله شاهسون ساخته» است (نک: افضل‌الملک، بی‌تا: ۱۲۹). یا این خبر که «رباط سفید را حاجی امین‌التجارتی در اینجا ساخته، تقریباً سی حجره و ایوان دارد» (همانجا).

همچنین غلامحسین سفرنامه‌نویس به تحقیق درباره سازنده این آثار نیز می‌پردازد و اگر جایی تحقیق درباره بانی آن را فراموش کرده، بدان اشاره می‌کند. چنان که آورده است که: «در ینسا کاروانسرای خوبی بجهت قوافل موجود است ولی من فراموش کرده‌ام که در یادداشت خود اسم بانی آنرا تحقیق کنم و در این اوراق بنگارم. می‌توانم اسمی برای بانی آن جعل کنم لکن این کار نخواهم کرد من جزر است نوشتن تکلیفی ندارم نسبت فراموشی بخود دادن بهتر از جعل است» (همان، ۱۴۰). «هنگام صبح به بجستان وارد شدیم در کاروانسرائی که تحقیق بانی آنرا فراموش کرده‌ام، منزل کردیم» (همانجا).

در ادامه، مصادیق و نمونه‌های دیگری که سفرنامه‌نویس به توصیف کاروانسرا و آب‌انبارها و بانی آن‌ها پرداخته، ذکر می‌شود: «حوض خان در میان دشتی واقع شده که اطراف آن کوه است. ابتدا در این دشت رعیت و آبادی و ماکولات نیست فقط یک اطافی برای سایبان ساخته‌اند برای زوار تالاب و آب‌انباری ساخته‌اند که یکی مدور است و یکی مربع مستطیل. بسی عمیق و بزرگ است روی آن‌ها را با آجر سقف

زده‌اند. دهنه‌های آب انبار و راه پله‌های آن بسی وسیع است. این دو آب انبار بقدری آبگیر دارد که در عرض سال تمام قافله خراسان و کرمان را با خیول ایشان آب می‌دهد. و آب آن بسی گوارا و خنک است ابداً بوی بد نمی‌دهد. در بهار از آب باران پر می‌شود و تا یک سال بکاروانیان آب می‌دهد. بانی این دو حوض که باعث احیاء نفوس است مرحوم گنجعلی خان والی سابق کرمان بوده است که از امراء نامدار دوره سلاطین صفویه است. وی مخارج بسیار کرده و این حوض را در اینجا ساخته و این منزل معروف بحوض خان شده است» (همان، ۱۶۹).

یا در جای دیگر آورده: «یک کاروانسرائی هم مرحوم محمد اسمعیل خان و کیل‌الملک نوری والی سابق کرمان در اینجا ساخته است که در تابستان و زمستان برای کاروانیان باعث احیاء نفوس است» (همان، ۱۷۵). بنا بر توضیح او «کاروانسرائی را که مرحوم محمد اسمعیل خان و کیل‌الملک والی سابق کرمان در اینجا ساخته است، در سر در آن سنگی منصوب است که روی آن این عبارت را کنده‌اند: «در عهد دولت شاهنشاه ایران ناصرالدین شاه قاجار خلد الله ملکه این رباط را و کیل‌الملک محمد اسمعیل خان نوری زاد الله توفیقه بانجام رسانید» (همان، ۱۷۵). بانی یک کاروانسرای دیگر این‌گونه معرفی شده: «مرد بلند نام با احتشام سلیمان خان بهجه‌الدوله که از بزرگان بم و بسی محترم است محض آسایش زوار و کاروانیان مبالغی خرج کرده کاروانسرای بسیار خوبی در اینجا ساخته که مردم از سرما و گرما محفوظ هستند. و دو حوض انبار بسیار خوب در اینجا بنا کرده که از آب باران پر می‌شود و یک سالی بکاروانیان آب می‌دهد خداوند بر چنین مردی جزای خیر دهد» (همان، ۱۷۱-۱۷۲).

کاروانسرای آقا سید هدایت الله هم مورد توجه سفرنامه‌نویس قرار گرفته و این چنین توصیف شده: «این وادی آقا سید هدایت الله سیرجانی کرمانی باز برای سایه‌بان قوافل کاروانسرای خوبی ساخته که بسیار باعث راحتی است اگر این کاروانسرا نبودی معدودی از مردم در صحرای کویر بهلاکت رسیدندی. پهلوی کاروانسرا چشمه [ای] می‌جوشد که آب آن گرم است و معدنی است. استخر کوچکی احداث کرده و آب آن به اراضی النک و کویر می‌ریزد» (همان، ۱۶۲).

بنابر روایت افضل‌الملک، حاجی محمد ابراهیم کرمانی نیز، کاروانسرای بسیار خوبی برای آسایش زوار ساخته که تماش از سنگ استفاده شده که حاضران از سرما و گرما محفوظ باشند. این حاجی محمد ابراهیم در منازل اطراف کرمان بسی رباطات و خانات ساخته است (همان، ۱۸۷). کاروانسرا و آب انبار دیگری برای راحتی زوار ساخته شده که بانی آن حاجی علی آقا کرمانی است. «یک خانواده در کاروانسرا ساکن است که به زوار نان و علیق و جوجه و تخم مرغ می‌فروشد. هوای اینجا خنک است و گرمسیر نیست خاک اینجا جزء بلوک «کهپایه» است و بلوک کهپایه جزء بیلاقات کرمان و مشتمل بر چندین رستاق و کلاته است» (همان، ۱۸۵-۱۸۶).

علاوه بر کاروانسراها و آب انبارها وی به آثار تاریخی دیگر نیز اشاره کرده است؛ از جمله می‌توان از موارد زیر یاد کرد: در تربت حیدریه نیز به مزار مولانا قطب الدین حیدر اشاره می‌کند که «در مسجد وسیعی که در عهد شاه صفی بسعی حاجی درویش علی تربتی ساخته شده است» (همان، ۱۳۲). افضل‌الملک درباره شهر تون^۱ از توابع طبس گفته است:

«در کنار شهر ارگی از قدیم هست که بنای آن خراب شده دیوارها و آثار و بیوتات آن در سرپاست. تا عهد صفویه این ارگ دایر بوده در عهد افشاریه و زندیه رو به انهدام گذاشته الآن بایر است. نزدیک شهر شتر گلوئی ساخته بودند که آب از روی دیوار کنار خندق نزدیک دروازه ارگ وارد بیوتات دولتی ارگ می‌شده الان شتر گلو و نهر روی دیوار سنگی در کنار خندق موجود است که اسباب حیرت است» (همان، ۱۴۵). ابنیه گنجعلی‌خان از جمله آثاری بود که در کرمان نظر وی را جذب کرد: «گنجعلی‌خان بناهای بزرگ در کرمان گذاشته است که هنوز باقی است. آبادی کرمان تا این زمان از او است چارسوی کرمان و بازار گنجعلی‌خان و بعضی کاروانسراها از آن مرحوم هنوز در کرمان دایر است. مرد بسیار محترمی بوده است. دویست نفر از اولاد و احفاد او در کرمان موجود هستند و معروف می‌باشند» (همان، ۱۶۹-۱۷۰).

۳-۵. وضعیت روستاها و شهرها

افضل‌الملک درباره روستاها و قریه‌هایی که در مسیر سفر وی قرار داشتند، اطلاعات مفیدی همچون جمعیت و وضع باغات ارائه داده است. در ادامه، نمونه‌هایی از این موارد در متن سفرنامه ذکر می‌شود. این سفرنامه‌نویس، هر روز^۲ را این چنین معرفی می‌کند: «هر روز دارای بیست خانوار است. خانه‌هاشان از سنگ ساخته شده است مسجد و حمامی هم در اینجا دایر است. آب از هر طرف جاری است. خیلی باصفا است. درختان بسیار کهن و بلند در اینجا است. زردآلو و انگور و بعضی میوه‌جات در اینجا یافت می‌شود. نان خوبی در اینجا می‌پزند. اهلش سالم و ملایم و فقیر هستند» (افضل‌الملک، بی تا: ۱۸۷). او درباره قریه بازه هور می‌نویسد: «پشت رباط کریم در یک میدانی قریه «بازه هور» می‌باشد که دویست خانوار دارد. دهی بس آباد. گاوان و خران بی اندازه‌اند حکومت آنجا جزء اداره شوکت‌الدوله است» (همان، ۱۲۹). توصیف او از روستای دیگر این چنین است: «در ابتداء راه قریه «بور یا آباد» است و بعد «تقی‌آباد» دیده می‌شود. در سر دو فرسخی قریه «صدرآباد» است که ملک جناب صدر العلماء تربتی است قریه صدرآباد خیابان‌های راست و موزون دارد که همه مشجر و با نزهت است» (همان، ۱۳۲). «... از منزل هر روز بطرف «سرآسیا» حرکت کردیم... تا دو فرسخ که می‌روی در سر کوه‌ها درخت‌های

۱. نام سابق شهر فردوس است که تا سال ۱۳۰۸ شمسی به این نام شناخته می‌شد، این شهر در مسیر بیرجند و کرمان واقع شده است.

۲. هر روز نام یک دهستان است که امروزه در بخش کوهساران شهرستان راور در استان کرمان واقع شده است.

بادام بطور تراکم بر سرپا و سرسبز است. این بادام‌ها بادام کوهی است غیر از بادامی است که در شهرها می‌آورند بعد سه ده پهلوی هم دیده می‌شود که اسامی آنها از این قرار است: «ترک نو»، «راه کوه»، «کنوگرم» که جزء کهپایه است. بعد قریه «سارج» و بعد از آن قریه ایست که موسوم به «ده گیر» است. بعد که از دره‌ها گذشتی سر سه فرسخی دهنه شام است. و از آن پس اول «چترود» است که آبش جاری است و بعد «هوتک» است که آب آن هم در کنار جاده روان است و بعد از هوتک قریه سرآسیا است که آب آنجا چندین آسیا را می‌گرداند» (همان، ۱۸۷). ده ینسا اینچنین توصیف می‌شود: «ینسا دهی آباد است. صد و پنجاه خانوار دارد. اطاق‌های آن بالتامام گنبدی است ابدأ درختی و سبزه در این ده نیست. کال شوری از این‌جا روان است. آب شیرین باید از یک میدانی این قریه با مشک آورد...» (همان، ۱۴۰). افضل‌الملک قریه‌ها و قصبه‌های راور به بعد را هم توصیف می‌کند: «... بطرف قصبه آباد و معتبر «راور» که بر وزن خاور است حرکت شد تمام راه هموار است در سر چهار فرسخی قریه «اسمعیل‌آباد» است. آن را مرحوم محمد اسمعیل خان وکیل‌الملک والی سابق کرمان قنات درآورده و احداث کرده است» (همان، ۱۷۹). «دهوک بسیار قریه آبادی است دویست و پنجاه خانوار و چهار آسیاب دارد. نهر بزرگی که از این ده جاری است. آبش بسیار کم است و آب معدنی است» (همان، ۱۶۰).

همچنین نویسنده، درباره وضعیت خانه‌ها و مصالحی که برای آن استفاده شده نیز سخن به میان می‌آورد. چنان‌که درباره تربت حیدریه نوشته است که: «طاق اطاق‌ها را بجهت رفع ایداء موربانه تیرپوش نمی‌کنند غالباً سقف‌های ضربی می‌زنند. تربت در میان دشتی واقع شده که دو طرف آن کوه است. دور شهر برج و بارو و خندق است» (همان، ۱۳۲). یا درباره بجستان و شهر تون طیس می‌گوید: «بجستان ... خانه‌های خوب و درهای عالی در اینجا ساخته‌اند» (همان، ۱۴۰-۱۴۱). «دیوارهای کوچه و بنای خانه‌ها و سقف رواق‌ها و اطاق‌های این شهر غالباً بخش است که مثل آجر سخت است. در این شهر آجر خیلی بندرت بکار برده‌اند. مگر در جرزه‌های درب خانه، والا تمام بناها خشت خام است. خشت و گل اینجا بسیار سخت و محکم است. در این شهر خانه‌ها از سیصد سال قبل ساخته‌اند که مجموع آن از خشت خام است و هنوز خراب نشده و در سرپاست. طاق اطاق‌های آن همه گنبدی و ضربی پخ است» (همان، ۱۴۵).

۳-۶. داده‌های مرتبط با اوضاع اجتماعی

یکی از مواردی را که می‌توان در کتاب سفرنامه افضل‌الملک مشاهده کرد، توجه به اوضاع مردم، آداب و رسوم، اخلاق مردم و مشاهیر و رابطه والیان با رعایا در مناطق مختلف است. به عنوان نمونه، افضل‌الملک مردم قریه دهوک را مردمی با عفت و عصمت معرفی می‌کند که از جمله رسوم آن‌ها را این می‌داند که دختران خود را تا سن سی سالگی یا بیست و پنج سالگی شوهر نمی‌دهند

(افضل‌الملک، بی‌تا: ۱۶۱). یا درباره عرب آباد نوشته است که «مردم اینجا پریشان حال می‌باشند» (همان، ۱۶۲). نظر وی درباره قصبه راور این بود که: «کسبه اینجا بامروّت و انصاف هستند. کم‌فروشی ندارند. اهالی این آبادی مردمان خوبی هستند. جمعی از خان‌زاده‌های محترم کرمان در اطراف راور ملک دارند و همین‌جا ساکن هستند» (همان، ۱۸۲). درباره مردم هروز می‌نویسد: «اهلش سالم و ملایم و فقیر هستند» (همان، ۱۸۷). سفرنامه‌نویس درباره قریه و قلعه عرب‌آباد می‌نویسد: «...مردم اینجا پریشان حال می‌باشند. قلعه محکمی از قدیم در اینجا است که کنون قدری ویران [شده] و کسی در آن سکنی ندارد» (همان، ۱۶۱-۱۶۲). نظر او درباره مردمان تربت این است که غالباً مردمان خوبی هستند (همان، ۱۳۲).

افضل‌الملک درباره برخی مکان‌ها درباره قدمت سکونت اهالی منطقه نیز صحبت می‌کند:

«قریه نای‌بند ... ششصد خانوار دارد... اهالی اینجا از عهد صفویه در این قریه مسکن یافته‌اند. این طایفه و طایفه [ای] که در شهر طبس ابا عن جد تا این زمان حکومت دارند و طایفه احمدی که در بندرعباس جزء خاک فارس تاکنون ساکن هستند پسر میر کلان عرب می‌باشند. سلاطین صفویه بین سه پسران میر کلان عرب تفرقه انداخت بهر یک، در نقاط ایران اقطاع بخشید و نوازش‌ها کرد که بحفظ و حراست مشغول باشند و دفع اشرار کنند» (همان، ۱۶۵-۱۶۶).

همچنین نویسنده در برخی جای‌ها، به مباحث آموزش نیز اشاره کرده است. به عنوان مثال درباره شهر تون گفته: «چند مدرسه هم دایر است که در هوای خنک طلاب جمع شده درس فقه و اصول می‌خوانند» (همان، ۱۴۴). همچنین افضل‌الملک به نقش زنان نیز اشاره کرده است. به عنوان مثال درباره بجزستان آورده: «زنان چادرش‌های بسیار خوب می‌بافند» (همان، ۱۴۰-۱۴۱). وی درباره قریه عرب‌آباد می‌نویسد: «زنان از برای لباس مردان پارچه ابریشم در روی کارگاه می‌بافند که خیلی محکم است» (همان، ۱۶۱-۱۶۲).

یکی دیگر از مباحث اجتماعی که سفرنامه‌نویس بدان پرداخته افراد برجسته و معروف مناطق را معرفی می‌کند که در ادامه به نمونه‌ها و مصادیقی از این موارد می‌پردازیم: وی درباره مشاهیر تربت حیدریه از یک تاجر سخن گفته است: «از معارف تربت حیدریه یکی جناب صدرالعلماء است که ریاست و تشخص و صحن و سفره دارد و در سلسله تجّار، معروف ایشان حاجی امین التجّار است» (همان، ۱۳۲). توصیف او از مشاهیر دوغ‌آباد این است که «در این زمان آقامیرزا محمد دوغ‌آبادی است که مبلغ رسائل و مروج طایفه بایبه است و از طرف ایشان قدری فایده می‌برد. این شخص معمم است صورت برّاق و محاسن خوبی دارد. قدری فربی و درخشنده است. طلیق اللسان و رشیق البیان است. اگرچه اهل دهات است لکن بکسوت و گفتار و دارائی مثل اهل تهران خیلی آراسته است. هیکل او

طوری است که محل احترام است» (همان، ۱۳۴).

از نوشته‌های افضل‌الملک می‌توان روابط رجال و مشاهیر کرمان با قصبه‌ها و شهرهای اطراف را نیز، دریافت. نوشتار زیر این را به خوبی نشان می‌دهد: «در خود شهر کرمان نورالله خان پسر مرحوم حاجی خسروخان پسر مرحوم ابراهیم خان ظهیرالدوله که از بزرگان محترم کرمان است و الان حیات دارد و دارای بسی ثروت و اعتبار است. ظهر از بلوک راور به اسب خود سوار شده و مغرب که چراغ‌ها را تازه روشن کرده بودند به کرمان وارد شده و سی و پنج فرسخ راه را طی کرده است و هرکس خواهد از او استفسار کند» (همان، ۱۷۸-۱۷۹)؛ نمونه دیگر، مربوط به مشاهیر راور و مسیر راور به کرمان است:

«راور بلوک معتبر کرمان است. قدری گرمسیر است. آبادی معتبری است. اهل راور دانستند که من از اجزاء مخصوص ایالت کبرای کرمان هستم. محترمین ایشان از من دیدن کردند. از آن جمله جناب آقا سید اسد الله و آقا سید علی اکبر نقیب السادات و آقا سید ابوتراب و آقا سید مصطفی بود که از اعیان اینجا محسوب می‌شوند و سادات خوبی هستند. آقا سید ابوتراب بعضی صحبت‌های تاریخی برای من کرد. شخص باذوقی است. من از او پرسیدم این منزلی را که من طی کرده‌ام اهالی لوت می‌گویند شما لوت را به چه املاء می‌نویسید. گفت ما بقاء نقطه‌دار می‌نویسیم. گفتم چه معنی دارد. گفت اصل لوت لوچ بوده است و معنای آن کور و عور است که برهنه باشد. این صحرا را بواسطه بی‌آب و علف بودن لوچ گفته‌اند. و عوام لوت خوانده‌اند. لوت هم بمعنی برهنه است و در لغت ضبط شده است. تحقیق املاء این لغت را در چند ورق قبل کرده‌ام دیگر محتاج بتکرار نیست. حاجی جعفر ضابط این بلوک که مردی درستکار است نیز بدیدن من آمده خواهش کرد که از او قبول سیور سات کنم بهیچ‌وجه قبول نکردم. گفتیم تحمیل بر رعایا حرام است از خودت هم قبول سیور سات نمی‌کنم. از آن که تا حال بتو محبتی نکرده‌ام» (همان، ۱۷۹-۱۸۰). «راور به کرمان راهی که حال معمول است من می‌نگارم لکن این اوقات نور الله خان پسر حاجی خسرو خان مرحوم، ابن مرحوم ابراهیم خان ظهیر الدوله، ابن مرحوم مهدی‌قلی خان، ابن محمد حسن خان قاجار که معروف بمحمد حسن شاه است و جد بزرگ سلاطین قاجاریه است، و کنون از بزرگان و اول محترم کرمان است، همت گماشته که لا اقل صد هزار تومان خرج کند و از کرمان تا مشهد مقدس هر گذار سخت و گردنه صعب و کوه است بتراشد و با زمین هموار کند و در بعضی جاها خانات بسازد که کالسکه و درشکه از کرمان تا مشهد بتواند حرکت کند» (همان، ۱۸۲).

افضل‌الملک از صوفیان گنابادی هم یاد کرده و جالب است که توصیف خصمانه‌ای ندارد:

«ملا سلطانعلی گنابادی .... مرد فاضل دانشمند باتدبیر باحوصله و پرظرفیتی است، فضل و کمال و علم عربیت او خوب است و فقه و اصول را اول شخص و دویم مدرس و سیم استاد و چهارم محقق نیست لکن

در فقه و اصول رتبه خامسه دارد. حکمت الهی را خوانده، بعضی کتب آن را نیکو درس می‌داده است. ادبیت او در عرب و عجم هیچ امتیاز ندارد. در فن تفسیر قرآن استاد و محل اعتماد است. تفسیری نیکو در قرآن ساخته و آن تفسیر بحلیت طبع رسیده است. وی در سی و پنج سال قبل در تهران در فن حکمت و بعضی کتب فقه تدریس جزئی داشت ولی بعضی کلمات بر ملا نزد شاگردان اظهار می‌داشت که اندک‌اندک باعث تکفیر او شد. از جمله کلمات او این است که در مجلس کرارا می‌گفته است که حضرت رسول هر جا زورش نمی‌رسیده است می‌گفته است لکم دینکم و لی دینی و هر جا زورش می‌رسیده است می‌گفته است انا نبی بالسیف. راوی این قضیه جناب آقا سید محمد باقر پسر مرحوم آقا سید ابراهیم مجتهد لواسانی [است] که کنون در تهران از فضلاء و فقهاست و شاگرد ملا سلطانی بوده و در بدو امر ارادت داشته است» (همان، ۱۴۹-۱۵۱). (برای نمونه‌های بیشتر نیز نک. همان، ۱۴۹-۱۵۵).

۳-۷. اطلاعات مرتبط با وضعیت اقتصادی

یکی از مباحثی که در کتاب افضل‌الملک دیده می‌شود، اطلاعات اقتصادی متعدد و ارزشمندی است که درباره مناطق مختلف به دست می‌دهد. این موضوعات شامل محصولات کشاورزی، کارگاه‌ها، حرفه‌ها و مشاغل و قیمت اجناس می‌شود. یکی از مباحث اقتصادی که وی بدان اشاره کرده محصولات کشاورزی و ارزانی و گرانی محصولات مختلف است. برای مثال می‌توان به این موارد اشاره کرد: «پهلوی این رباط قریه‌ایست آباد که انهار جاریه و آب‌های فراوان دارد. در هر جا که نهری جاری است صفا و طراوت دیده می‌شود. زردآلوی نوری و توت بسیار خوبی در اینجا به عمل می‌آید که بقیمت ارزان خریدیم باغات خوب دارد. نرخ اجناس در اینجا ارزان است. چهارده زوج گاو در این قریه زراعت می‌کنند. امروز چهارده هزار تومان قیمت این ملک است» (افضل‌الملک، بی‌تا: ۱۳۳-۱۳۴). «در این ده بسی ارزانی است بیشتر از سایر ده‌ها نعمت فراوان است. میوه ابدأ قدر و قیمت ندارد. ... همه چیز را بقیمت ارزان می‌گفت. شش من سیب خوب می‌آورد و بیک قران می‌فروخت. پنج من زردآلو را بیک قران می‌داد. شیر را ارزان می‌گفت» (همان، ۱۶۰-۱۶۱). توصیف وضعیت اقتصادی تربت حیدریه این چنین است: «شهری پر نعمت است. قیمت هر چیز ارزان است مگر اجناسی که باید از شهر دوردست آورد. هوای تربت برخلاف ترشیز بیلاقی است. میوه‌های خوب دارد. بازار و دکاکین آن بقدر فراخور آراسته است در شهر آب‌های روان دارد» (همان، ۱۳۲). قیمت‌ها در دو ده این چنین توصیف شده است: «در سر هفت فرسخی قریه «برون» است. ... نرخ اشیاء ارزان است» (همان، ۱۴۲). «ینسا دهی آباد است. ... تخم مرغ و نان و جو در اینجا ارزان است» (همان، ۱۴۰).

وی به قیمت محصولات دیگر مناطق هم عنایت داشته است. چنانکه درباره فیض آباد^۱ آورده است: «خلاصه فیض‌آباد بیش از شأنیت خود آباد است و در این بلوک بسیار ارزانی است. تخم مرغ یکی یک پول و چهل عدد یک قران است و این نرخ سی سال قبل تهران است که من دیده بودم. ولی این اوقات در تهران و مشهد و بعضی بلاد ایران تخم مرغ یکی پنج پول و ده عدد آن بیک قران و ربعی است و در رشت که نزدیک مرکز روس‌ها است و مرغ‌ها را در کشتی حمل کرده بروسیه می‌برند تخم مرغ یکی هشت پول است. در هر شهری که تمدن زیاده‌تر شود و در هر موقعی که پای آمد و شد اروپائیان بیشتر باز می‌گردد. نرخ اشیاء از هر قبیل گران‌تر می‌شود و کار فقرا سخت می‌گردد. این محل که قدری دوردست است و چندان محل عبور و مرور اروپائیان نیست قدری نرخ اشیاء فراوان است. گاه قیمت ندارد. جو دو من یکقران است. سیستان که دورتر واقع شده است شنیده‌ام در آنجا گاهی تخم مرغ دویست عدد یک قران است و صد من گندم بیست و پنج قران، و گاه ابداً قیمت ندارد و گاهی جوجه مرغ یکی چهار پول بفروش می‌رسد. خلاصه از فیض‌آباد هرچه بالا برویم نرخ ارزان‌تر است. قیمت جو و گاه برای اسبان پنج یک نرخ تهران است» (همان، ۱۳۸-۱۳۹).

روایت این نویسنده از محصولات کشاورزی چندین شهر و روستای ایالت کرمان، تنوع محصولات منطقه را نمایش می‌دهد: «در سری ده و آهنگ خربوزه خوبی به‌عمل می‌آید و اهالی این دهات آن را تا دو ماه بهار برای فروش بزوار ذخیره نگاه می‌دارند. در یک ماه قبل که هیچ‌جا خربوزه نیست در اینجا خربوزه بوده و هشت من یک قران بفروش رسانیده‌اند» (همان، ۱۴۲). «تنباکوی خوب در تون به‌عمل می‌آید که از تنباکوی طیس و کاشان بهتر است» (همان، ۱۴۶).

کارگاه و کارخانه‌ها از دیگر سازه‌ها و محل‌هایی هستند که نظر افضل‌الملک به خود جلب کرده‌اند. این امر به‌ویژه درباره صنایع قالی‌بافی منطقه است. به عنوان مثال، وی درباره این صنعت در شهر هروز آورده است: «هروز... دو کارخانه قالی‌بافی در اینجا دایر است. در آنجا بنظره رفتم قالی‌های خوب دیدم که بدار کشیده می‌بافتند. خوش نقش و نگار بود. لکن بخوبی اهل راور نمی‌بافتند سر عرش و هروز جزء بلوک «کهپایه» است و هوایش بیلاقی است» (همان، ۱۸۷). نویسنده توصیف مفصلی در مورد مشاهدات شخصی‌اش از صنایع قالی‌بافی ارائه کرده است:

«در تالار بزرگ حاجی جعفر قالی‌های دوازده ذرعی بسیار خوب و قالیچه‌های خوش نقش ممتاز گسترده دیدم تعجب کردم که اهل قصبه و دیهات اینگونه فرش‌ها از کجا آورده‌اند، معلوم شد که حاجی جعفر در راور کارخانه قالی‌بافی دارد که اینگونه قالی‌ها در منزل خود گسترده است. مرا بکارخانه قالی‌بافی خود برد قالی‌های بسیار خوب بدار کشیده بودند که اطفال بافتن آن اشتغال داشتند. این قالی‌ها نهایت امتیاز

۱. روستایی در حاشیه کویر لوت که از آب‌وهوای مناسبی برخوردار بود.

را داشت. آدمی در نقش و نگار و طرز بافت آن حیرت می‌کرد. گفتیم این قالی‌ها را ذرعی چند بفروش می‌رسانید. گفتند پارسال ذرعی شانزده تومان بفروش می‌رسید. امسال که تنزل کرده و بازار قالی‌فروشی کساد شده ذرعی هشت تومان کمتر بفروش نمی‌رسد و در قالیچه‌ها قیمت هر ذرعی زیاده بر این‌ها است و این ذرعی که من می‌گویم ذرع مربع است نه ذرع اهل کرمان که آنها در قالی نیم ذرع در یک ذرع که ضرب شود آن را یک ذرع خوانند. از این کارخانه مرا بکارخانه دیگر بردند آنجا هم قالی‌های بسیار ممتاز دیدیم. نوردی که از برای قالی‌بافی در اینجا دیدم بیست ذرع طول و یک ذرع و چارک قطر داشت نورد همان حمال و تیر بزرگ است. هر نوردی صد تومان قیمت داشت و آدمی تعجب می‌کرد که این تیر و نوردها را چگونه حمل و نقل کرده‌اند. خلاصه بعد از نظاره این قالی‌ها و کارخانه‌ها بمنزل آمده و راحت کردیم. کنون بطور اختصار ژغرافی راور را می‌نویسم» (همان، ۱۸۱).

افضل‌الملک همچنین درباره دکان‌ها و مغازه‌ها، حرفه‌ها و شغل‌های مردم نیز سخن به میان می‌آورد. وی مغازه‌ها و حرفه‌های بجستان و فیض‌آباد را این چنین روایت می‌کند: «بطور تفرقه نه بطرز جمع، شصت دکان در این قصبه موجود است» (همان، ۱۴۰-۱۴۱). «فیض‌آباد دهی بس معمور است. هفتصد خانوار دارد و شصت باب دکان در اینجا موجود است» (همان، ۱۳۷). «فیض‌آباد... حدادی و نمودالی و نجاری و بعضی اصناف که مخصوص شهرها است در این قریه دیده می‌شود و بودن این اصناف در هر دهی دلیل بر تمدن است» (همان، ۱۳۷). شهر تون و راور را با جزئیات توصیف می‌شود: «پبله و ابریشم در این شهر به‌عمل می‌آید که بعضی به این کار حرفت دارند. اهل اینجا مردمان خوبی هستند. این شهر جزء گرمسیر است و از توابع شهر طبرس است» (همان، ۱۴۵). «راور جزء بلوکات معتبره کرمان است خود راور قصبه‌ایست آباد که بعضی دهات و مزارع اطراف جزء آن است. مالیات راور اصلاً و فرعاً با حق الحکومه در این سنوات از پنجهزار تومان متجاوز است. در قصبه راور هفتصد خانوار متجاوز است. شصت باب دکان دایر دارد که پنج باب آن خبازی است و پنج باب آن قصابی است. دکان قنادی هم در اینجا هست. رزازی (برنج‌فروشی) و آهنگری و صفاری و نجاری و صباغی (رنگرزی) هم دارند» (همان، ۱۸۱). در ادامه، افضل‌الملک این چنین تحلیل می‌کند که «این‌گونه دکانین دلیل بر تمدن و آبادی این محل است. پسته درشت بسیار خوب در اینجا به‌عمل می‌آید. بادام و انجیر و انگور اینجا ممتاز است. چادر شب‌های خوب و گلیم‌های خوب در اینجا می‌بافند. قالی‌بافی اینجا که شهره ایران است» (همان، ۱۸۲). این سیاح درباره مالیات برخی از مناطق نیز صحبت می‌کند. وی مالیات راور و نای‌بند و تربت را اینچنین توصیف کرده است: «راور جزء بلوکات معتبره کرمان است خود راور قصبه‌ایست آباد که بعضی دهات و مزارع اطراف جزء آن است. مالیات راور اصلاً و فرعاً با حق الحکومه در این سنوات از پنج هزار تومان متجاوز است» (همان، ۱۸۲). «اهل نای‌بند از عهد قدیم بکلی از مالیات و عوارض دیوانی و تاخت

و تاز والیان خراسان و حکام طبرستان معافاً مرفوع‌القلم هستند. فرمان معافات ایشان نزد عمادالملک حاکم طبرستان است. تمام اهل این ده نوکر دیوان شده. مالیات را باین جهت به اینها بخشیده‌اند که زوار و قوافل این راه را از شر غارت و راهزنی طایفه بلوچ که در سیستان هستند و سابقاً تا باین منازل آمده راهزنی می‌کردند برهانند» (همان، ۱۶۶).

لازم به ذکر است که در دوره مظفرالدین شاه، مردم ایران با بحران اقتصادی مواجه شده بودند. شواهد زیادی از فساد و ظلم و ستم حاکمان و والیان دولت قاجار در مناطق مختلف در دست است. چنانکه در فارس، حکومت شعاع‌السطنه بر دوش مردم سنگینی می‌کرد (براون، ۱۳۸۰: ۱۱۷). متأسفانه افضل‌الملک در این زمینه اطلاعات درخوری ارائه نداده است؛ علت این امر احتمالاً ناشی از این بوده که خود وی به دستگاه اداری حکومت متعلق بوده و توجه چندانی به این مقوله نکرده است.

۴. نتیجه‌گیری

آنچه گذشت تبعی بود درباره یکی از متون سفرنامه‌ای در عصر قاجار که سفرنامه خراسان و کرمان نام داشت و به قلم غلامحسین افضل‌الملک نگاشته شده بود. در این پژوهش، بخش دوم آن، یعنی سفرنامه از خراسان تا کرمان مورد واکاوی قرار گرفت. افضل‌الملک مستوفی دیوان اعلی بود و به سبب شغل خانوادگی‌اش با حوزه فضل و ادب و تاریخ آشنا بود و به هر دو زبان عربی و فارسی شعر می‌سرود. وی در کتاب خود با دقتی موشکافانه به ثبت مشاهدات خود از مسیر مشهد به کرمان و ایالت کرمان پرداخته است. او در متن سفرنامه، اطلاعات فراوانی در موضوعات گوناگونی به‌دست می‌دهد که از جهت تاریخ اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی ایران حائز اهمیت است. از مهم‌ترین داده‌هایی که افضل‌الملک در سفرنامه خود به‌دست می‌دهد، بررسی وضعیت راه‌ها، بُعد مسافت و فاصله شهرها و روستاها، کیفیت راه‌ها، دشواری و آسانی مسیرها و موانع طبیعی راه‌ها می‌باشد. از دیگر مباحثی که افضل‌الملک بدان توجه داشته، توصیف کاروانسراها، آب‌انبارها و بنیان آن‌ها و نیز برخی آثار تاریخی است که شوربختانه امروزه اثری از آن‌ها باقی نمانده است. نویسنده، همچنین درباره روستاها و قریه‌هایی که در مسیر سفر وی قرار داشتند، اطلاعات مفیدی همچون جمعیت و تعداد خانوار هر روستا و نیز، وضع باغات ارائه داده است.

از موارد دیگری که می‌توان در کتاب سفرنامه افضل‌الملک مشاهده کرد، توجه به اوضاع اجتماعی، آداب و رسوم مردم، اخلاق مردم و مشاهیر هر منطقه است. داده‌های اقتصادی از مباحث دیگری است که در این سفرنامه عصر مظفیری مشاهده می‌شود که اطلاعات ذی‌قیمتی در اختیار پژوهشگران تاریخ اجتماعی و اقتصادی قرار می‌دهد. از جمله این داده‌های اقتصادی می‌توان به محصولات کشاورزی

هر منطقه و قیمت آن‌ها و نیز، ارزانی و گرانی محصولات مناطق مختلف، حرفه‌ها و شغل‌های مردم، دکان‌ها و تعداد آن‌ها و مقدار مالیات برخی از مناطق اشاره کرد. از آنجا که افضل‌الملک شغل مستوفی داشت به این داده‌ها توجه و دقت ویژه‌ای مبذول داشته است. اما احتمالاً این نویسنده به سبب تعلق به دستگاه اداری حکومت، در زمینه فساد و ظلم خان‌ها و والیان شهرها به‌ویژه کرمان، اطلاعات درخوری ارائه نداده است. با این وجود، برخی از اطلاعات اجتماعی و اقتصادی که افضل‌الملک در این سفرنامه گرد آورده منحصر به فرد و بکر است و در هیچ کتاب دیگری نمی‌توان به این اطلاعات ارزشمند دست یافت. ارزش دیگر این اثر آن است که یک ایرانی‌الأصل مسیر دو ایالت خراسان و کرمان و مناطق کرمان را روایت کرده که قطعاً با نگاه غیر بومی سفرنامه‌نویسان غربی متفاوت است. مقایسه دیدگاه‌های افضل‌الملک به‌عنوان یک ایرانی با یک سفرنامه‌نویس غیرایرانی می‌تواند موضوع یک پژوهش دیگر واقع شود.

حامی مالی

ندارد

سه‌م نویسنده‌گان در پژوهش

یک نویسنده دارد.

تضاد منافع

ندارد

منابع

- ابن رسته، احمد بن عمر. (۱۸۹۲م). الأعلاق النفیسه و یلیه کتاب البلدان، بیروت: دار صادر.
- ابن فقیه، احمد بن محمد. (۱۳۷۹ش). ترجمه مختصر البلدان: بخش مربوط به ایران، ترجمه محمد رضا حکیمی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- افضل‌الملک، غلامحسین. (بی‌تا). سفرنامه خراسان و کرمان، تهران: نشر طوس.
- براون، ادوارد. (۱۳۸۰). انقلاب مشروطیت ایران، ترجمه مهری قزوینی، تهران: انتشارات کویر.
- پاولویچ، م؛ و تریا س ایرانسکی. (۱۳۵۷). سه مقاله درباره انقلاب مشروطه ایران، ترجمه م. هوشیار، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.

قزوینی، زکریا بن محمد. (۱۳۷۳ش). *آثار البلاد و اخبار العباد*، ترجمه میرزا جهانگیر قاجار، تهران: امیر کبیر.
 کرزن، جورج ناتانیل. (۱۳۸۰). *ایران و قضیه ایران*، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، تهران: علمی و فرهنگی.
 مقدسی، محمد بن احمد. (۱۳۶۱ش). *أحسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم*، ترجمه علینقی منزوی، تهران: شرکت مولفان و مترجمان.

ناظم الاسلام کرمانی. (۱۳۸۴). *تاریخ بیداری ایرانیان*، تهران: امیر کبیر.
 یاقوت حموی، یاقوت بن عبد الله. (۱۹۹۵م). *معجم البلدان*، بیروت: دار صادر.
 یعقوبی، احمد بن اسحاق. (۱۳۵۶ش). *البلدان الیعقوبی*، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

References

- Afzal al-Mulk, Gholamhossein (n.d.). *Safarnama-ye- Khorasan va Kerman*. Tehran: Toos.
 [in Persian]
 Al- Hamawi, Y. I. A. (1995), *Mu' jam al-Buldan*. Beirut: Dar sader. [In Arabic]
 Berowne, E. (2001). *The Persian revolution*. Translated by Mehri Ghazvini. Tehran: kavir.
 [in Persian]
 Curzon, G. N. (2001), *Persia and the Persian question*. Translated by Gholam Ali Vahid Mazandarani. Tehran: Elmi va Farhangi. [in Persian]
 Ibn Faghih, A. I. M. (2000). *Translation of Mukhtasar al-Buldan: the section on Iran*, translated by Muhammad Reza Hakimi. Tehran: Iran culture foundation. [in Persian]
 Ibn Rustah. A. I. U. (1892). *Al-A'lagh al- Nafisa and Kitab al- Boldan*, Beirut: Dar Sader.
 [In Arabic]
 Maqdisi, Muhammad Ibn Ahmad (1981), *Ahsan al-Taqasim fi Ma'rifat al-Aqlim*, translated by Ali Naqi Munzavi. Tehran: Sherkat-e Mo'allefan va Motarjeman. [in Persian]
 Nazem al-Islam Kermani (2005). *Tarikhe Bidari-ye Iranian*. Tehran: Amir kabir. [in Persian]
 Pavlovic, M and Trias, I. (1979), *Three Essays on the Iranian Constitutional Revolution*. Translated by M. Hoshyar. Tehran: Pocket Books Publishing Co. [in Persian]
 Qazvini, Zakariya Ibn Muhammad (1994), *Athr al-Bilad wa Akhbar al-Ebad*. Translated by Mirza Jahangir Qajar. Tehran: Amir kabir. [in Persian]
 Ya'qubi, Ahmad Ibn Ishaq (1978), *Al-Boldan al-Ya'qubi*, translated by Muhammad Ebrahim Ayati. Tehran: Bongahe tarjomeh va nashr-e Ketab. [in Persian]